

Otkrivenje sv. Ivana i apokrifi.

Dr. Nikola Žuvić.

(Nastavak)

1. Apokrifi

Racionalisti tvrde, da su mnogi dijelovi sv. Pisma uopće apokrifni ili kompilacija materijala iz apokrifnih vrela.

1. Apokrif, *ἀπόκρυφος*, *ἀποκρύπτω* tajan, sakriven.⁹⁰ Biblijski apokrifi su knjige nestalnih, nepoznatih auktora, koje naslovima i sadržajem naliče sv. Pismu, ali od sv. Crkve nijesu primljene u kanon niti priznate kao nadahnute. Većini apokrifa su auktori Židovi, a nekim kasnijeg doba i kršćani. Po naslovu se pripisuju kojoj poznatoj osobi, istaknutoj u narodnoj historiji ili u samoj bibliji, ali su inače pseudonimi, pod kojima se kriju dotični pisci, n. pr. Adamov i drugih patrijarha testamenat, tajne Henoha, Uzašašće Izaije, Psalmi Salamonovi itd. Nekada nose naslove već u kanon primljenih knjiga kao: III. i IV. knjiga Makabejaca, III. i IV. knjiga Eždrija; razna Evandelja, Djela pojedinih apostola, Poslanica Kristova, Poslanice apostola, Apokalipse, raznih apostola itd. Sadržajem naliče sv. knjigama, upotrebljavaju ih i ističu, da je sv. Pismo jedino i pravo vrelo Božje objave. To isto tvrde i za sebe. Da dođu do žuđenog i za proširenje potrebnog auktoriteta, postavljaju datum svog postanka već u rano doba.

Apokrifi su nastali vjerskim utjecajem kod mnogih naroda. Ovi su ih smatrali tajnim knjigama, što obrađuju tajne vjere i pitanja, koja su u ono doba bila sastavni dio teologija; miti, teogonije, kozmogonije, astrologije, astronomije, magije i dr. Po pučkom vjerovanju napisali su sve tajne knjige sami bogovi ili oni, koji su njima blizi i čuvali su ih od nepozvanih i profanih ruku. Ali i drugi vrači su pisali takve knjige, koje su podmetali božan-

⁹⁰ Zorell, *Lexicon Gr. N. T.* kol 153—154: *obscundo aliquid ne videatur Mt. 25, 18 sq; celo aliquem aliquid, ita ut nesciatur Lc. 10, 21; ἀποκρυφτος occultus; quod sua natura cognosci non potest nisi Deus revelat 1 Cor. 2, 7; Eph. 3, 9; Col. 1, 29; ἀπόκρυφος 2 occultus Mc. 4, 22; Lc. 8, 17; de rebus pretiosis Du. 11, 43; 1 Mach. 1, 23; reconditus, in quo insunt reconditi ἀπόκρυφοι omnes thesauri sapientiae Col. 2, 3.*

stvima i bažanskim genijima, da budu primljene i da im se povjere. Tako Zoroastra, Sibile i dr.

Kod kršćana su bile smatrane one knjige apokrifnima, koje su bile tajnog, nepoznatog izvora, kad je auktor prešućivao svoje ime ili upotrebio pseudonim, ili je njihovo čitanje bilo zabranjeno u crkvama.

2. Početak se apokrifne literature po općem mišljenju postavlja u drugo stoljeće prije Krista. Po nekima su apokrifi pretstavnicima drugog jednog doba, kad je cvala židovska literatura; njedno su svjedoci duhovnog života izabranog naroda. Sadržaj svih ne može se baciti kao loš ili direktno štetan po vjeru ili moral; zato se ne ćemo čuditi, što su ih u svojim djelima upotrebljavali i neki sv. Oci i drugi crkveni pisci, navlastito u doba, dok još nije bio službeno fiksiran od sv. Crkve kanon sv. Pisma. Tako je *Oratio Manasse* i *IV. Esdrae* odavna donášala biblija u dodatku, pa ih nije iz Vulgate odstranio ni dekret tridentinskog koncila. Neki blagdani u sv. Crkvi imaju također svoj početak u apokrifima, kao i neke liturgijske molitve, na pr. u misi de *Requie*. Premda su većinom fantazije, to ipak u njima nalazimo materijala od ne male važnosti, koji nas upoznaje s idejama i mišljenjem u doba njihova postanka i cvata. Ova je spoznaja također od velikog značenja u historiji dogma, ćudoreda, liturgije kao i općeg stanja bilo sinagoge bilo primitivne sv. Crkve. Apokrifna evanđelja i djela raznih apostola imaju i krivih nauka, koje su njihovi auktori ovim putem htjeli posijati, dakako neopaženo.

a) Na genezu je ž i d o v s k i h apokrifa ili direktni njihov uzrok uplivalo više stvari. 1) Čitanje sv. Pisma Starog Zavjeta, koje je pobuđivalo i poticalo, da ljudi slijede krijeposti onih uzora. 2) Primjer susjednih naroda, s kojima su bili u vezi i koji su pisali razne knjige historijskog, moralnog i drugog sadržaja. Najviše pak njihove tajnovite knjige; takovom su načinu bili Židovi skloni osobito poslije povratka iz babilonskog sužanjstva. 3) Razne religije raširene po istoku, pomiješane između sebe, osobito iza osvojenja ćitavog orijenta po Aleksandru Velikom. One su doprle i do Židova i nametale im mnoga pitanja, da na njih odgovore. Mnoge poteškoće su se pojavile, koje su htjeli da riješe. 4) Etnički miti, koji su prodrli u pučko vjerovanje i pučki pjesnički život stvorili su neku vrst pučke mitologije. I ovo osobito poslije povratka iz babilonskoga ropstva. 5) Grčka je filozofija sve zanosila, pa je zanimala i Židove i poticala ih na proučavanje prave mudrosti i praktične etike.⁸⁷ 6) Veliko štovanje starine je mnoge ponukalo, da svoje knjige pripišu drugima iz daljne prošlosti, da im tako lakše pribave

⁸⁷ Philon, čije djelo je izdao Mangey: *Philo, Questiones et solutiones in Genesim et in Exodum, Legum allegoriarum, Expositio systematica legis Mosaicæ, Scripta selecta*. Philon je helenskim idejama (filozofiji) dao biblijsku formu, »jer se sve prvotno nalazi u bibliji«.

ugled. 7) Farizejski nauk, predaja od Mojsija i proroka i nove zapovijedi, koje su oni nametali trebale su da imadu ugleda, zato su se širile pod njihovim imenom. 8) Historijska i teološka pitanja, iskrsla uslijed novih događaja i špekulacije. 9) Apologija vjere, studij, kako da svoju vjeru brane i kod drugih šire. 10) Progonstvo vjere osobito pod Antiohom i drugim tiranima; rimski jaram, velika bol i goruća žudnja za Mesijom, njegovim zemaljskim kraljevstvom i političkim oslobođenjem ispod tudinskog jarma. Napokon 11) veliko nepoznavanje uzroka mnogih naravnih pojava i znatiželja za fizičkim i nadnaravnim zakonima, koja se želja umnožila odnosom prema drugim narodima i osobito spoznajom njihovih kozmologija.⁸⁸

b) Postanak kršćanskih apokrifa imade također mnogo uzroka: 1) Primjer Židova, koji su imali brojna djela i priče ove vrsti. 2) Psihologijski motivi: život je Isusov obuzimao mišljenje i osjećaje vjernika, pa su iz neke odanosti izmišljali i umnažali događaje i čudesa. 3) Praznine u spisima su probuđivale znatiželju za tim nenapisanim manjcima, osobito u djetinjstvu Isusovu. 4) Pripovijedanja o životu i radu apostola. 5) Izgubljeni spisi apostola su dali još više prilike mašti u želji, da se nadoknade. 6) Očekivanje skorog dolaska Spasiteljeva; nezgode, progonstva i trpljenja, koja su prve kršćane stizala, nukala su ih, da misle na taj dolazak i skori svršetak svega. Ovamo dolazi i to, što nijesu dobro shvatili neka eshatološka mjesta u evanđeljima i nauku apostola. 7) Budućih ih je život potpuno obuzimao i pobuđena je fantazija govorila o njegovim čarima. 8) Napokon djela heretika, puna raznih izmišljotina; ovi su si utvarali, da uživaju velik ugled i tim su putem širili svoja maštanja.

Prema dosada navedenom iskaču jasno ne samo neposredni uzroci postanka sve apokrifne literature i kod Židova i kršćana, nego nam je jasna i njihova svrha. Osim za neke heretike, koji su htjeli raširiti lakše svoje pogubne nauke pa ih zato zaodjeli biblijskim ruhom, za većinu se apokrifa ne može reći, da njihovi pisci nijesu to radili iz dobrih motiva. Istina je, Bog i Božja objava ne treba fantazije i čovječijih izmišljotina, ali pisci su mislili, da će lakše djelovati kao na istomišljenike tako i na protivnike, upotrebe li moderna sredstva, savremeni način pisanja.

2. Apokaliptika

Legende nijesu historija. One popunjuju historiju, poljepšavaju je s izmišljenim i fantastičkim događajima. U konačnoj svojoj formi legende deformiraju historiju. Zla u njima nema s literarne strane, osim ako prešućuju, da su legende, jer bi prouzročilo zabunu i mnogi bi ih uzimali za historiju.

⁸⁸ Székely, Bibliotheca Apocrypha, I, Freiburg 1912. p. 16.

1. Kako se legende skrbe, da poljepšaju prošlost i upotpunjuju historiju i tim udovoljavaju znatiželji,⁸⁹ tako su si i didaktičke knjige postavile zadatak, da što više istaknu praktičnu, pravu mudrost, život po vjeri i kreposti.⁹⁰ Da pak sve bude upotpunjeno: prošlost, sadašnjost i budućnost, ovu zadnju u istom smislu obrađuje apokaliptika ili apokalipse u opće.

Apokaliptika je u širokom smislu riječi svaka objava tajne stvari, osobito buduće. U pravom pak značenju je neka vrst didaktičke pjesme u obliku objava, a sastoji se ponajviše od simboličkih vidjenja sa svrhom, da poučava o tajnim budućim stvarima vidljivog i nevidljivog svijeta. Apokalipse bi htjele transformirati budućnost i točnije odrediti starija proročanstva. Kako su i apokalipse nastale većinom u doba trpljenja izabranog naroda, vizionari se u duhu znanose na sreću i opće blagostanje u doba mesijansko, do tajna i ljepota onkraj groba. Svoje objave postavljaju u usta starih patrijarha i proroka, kao Henoha, Mojsija, Ilije, Izaije, Ezdre i dr. Cilj je jednak kao kod svih apokrifa: da svojim djelima steku lakše ugled, da im čitaoci povjeruju i tako pojačaju svoju vjeru, te ne gube pouzdanja u Božju pomoć, koja će zastalno nadaći u svoje vrijeme. Unatoč njihovog fantastičnog dijela i brojnih tamnih mjesta, apokalipse su od velike važnosti za upoznavanje židovske teologije, osobito mesijanizma i Eshatologije; pače, vele neki, stvaraju most između Starog i Novog Zavjeta. »Elles combrent la lacune littéraire qui s'étend entre l' Ancien et le Nouveau Testament, et par les espérances si hautement messianiques qui sont leur caractéristique commune, elles sont comme une sorte de prolongement et d'épilogue des prophètes canoniques, en même temps que le prologue de l'Évangile.«⁹¹

2. Najvažnije židovske apokalipse jesu: Knjiga Henoha,⁹² koja svakako zauzima prvo mjesto među svima, jer je »a contribué à propager l'attente du Messie, à vulgariser les concepts du juge-

⁸⁹ Takova su djela: Mala Geneza ili knjiga Jubileja, Mučeništvo Izaije, Pismo Aristeja, III. knjiga Ezdre, III. knjiga Makabejaca i dr.

⁹⁰ Psalmi Salamunovi, Ode Salamunove, Molitva Manasijina, IV. knjiga Makabejaca i dr.

⁹¹ P. Batiffol, Dictionnaire de la Bible, t. I, col. 757.

⁹² Ova se knjiga Henohova obično naziva Henoh Etiopski za razliku od našeg Henoka Slavenkog, koji je po mišljenju stručnjaka napisan u prvom stoljeću poslije Krista. Znamenita je ova Apokalipsa radi svoje originalnosti u eshatologiji. Imade više recenzija. — U Petrogradu se čuva veća, ali izgleda, da je fragmentarno djelo. Pypin Monuments de l'ancienne littérature russe, t. III, Petrograd 1842. Tikhonrafov, Spamjatija apokrifni literaturi, v. I. Petrograd 1863. Popov u rezultatima arheološkog društva, sv. III,

ment, de la géhenne, du royaume du ciel... à la veille de la venue du Sauveur».⁹³ Druge su apokalipse: Uzašašće Mojsijevo, Knjiga Testamenta 12 Patrijarka, IV. knjiga Ezdrina (na kraju Vulgate, imala u starije doba silni utjecaj, više pače nego sama Henokova knjiga), Apokalipsa Barukova, više knjiga Sibilinskih proročanstva.

3. Literarna forma apokaliptika je Židovima vrlo godila; ona im je bila najintimnija. Razumljivo je po sebi, jer je sav Stari Zavjet usredotočen na budućeg Mesiju, koji ima doći, da im donese slobodu, svijetlost, mir i svako blagostanje (Iz. 9—12); i sav njihov odgoj, rekao bih, da je imao nekako više apokaliptički karakter. Ovoj vrsti židovske literature, i to ne samo s formalne strane, nego i gledom na sadržaj, pripisuju neki osim naše kanonske apokalipse sv. Ivana i dobar dio proročanstva Danielovih, poglavlja 24—27 Izaije i drugih proroka s razloga, što tu prevladava apokaliptički momenat. Katolici ne bi imali ništa protiv toga, ako se radi o samoj formi i imenu, ako se ne niječe kanoničnost, autentičnost i historijska istina nekih činjenica.⁹⁴ Ali u toj zajednici po skatolicima ne prolaze ovi kanonski dijelovi prozvani »apokalipsama« bolje od apokrifnih, kad se generalno tvrdi, da se »apokalipse« odnose prema prorocima kao Mišna prema Thori».⁹⁵

4. Stil je apokalipsa umjetan i izvještačen, dok je onaj kod proroka jednostavan. Proroci pišu pod Božjim nadahnućem, apokaliptičari nakon dugog učenja i razmišljanja. Proroci govore pjesnički, ali velikim žarom prema Bogu i Božjem zakonu, a apokaliptičari su hladni, gomilaju vizije, opisuju dugim metaforama i uzvišenim simbolima mnogo puta najobičnije stvari, a često i smiješne.⁹⁶ Drugi su svi elementi epokalipsa zajednički s ostalim apo-

Moskva 1880. U istom Sokoloi 1910. Kozak, Bibliografische Untersich... bei den Slaven u kolekciji Jahrbücher für protestantische Theologie, 1892. Bd. XVIII, 1. — U Beogradu se čuva kraća recenzija. Rukopis je iz 14.—15. stoljeća, a otkriven je u jednom pravoslavnom manastiru. Ovu kraću recenziju izdao je štampanu crkvenom ćirilicom Novaković u Starinama, Zagreb 16 (1884) str. 67 sl. Dekan filozofskog fakulteta Dr. Gjurić u Skoplju misli, da je Njegoš u svojoj Luči mikrokozmi osim po Miltonu bio inspiriran i s ovim apokrifom, Henohom Slavenskim, Godišnjak filozofskog fakulteta u Skoplju 1931 str. 200 sl.

⁹³ F. Nau, Dictionnaire apologetique, t. I, col. 165.

⁹⁴ Lagrange, Messianisme chez les Juifs, Paris 1908, p. 39—59.

⁹⁵ Sabatier, L'Apocalypse juive et la Philosophie de l'Histoire u Revue des Etudes Juivs, t. 40, p. 68.

⁹⁶ Simon-Prado, Praelectiones Biblicae, Novum Testamentum v. II, Torino 1930, p. 465.

krifima, zato se ne dijele praktički ni u knjigama. Osebina je svakako, što se ističe Providnost Božja, koja rukovodi kroz čitavu historiju izabrani narod židovski.

5. Veliko je pak pitanje o psihologiji apokaliptičkih auktora. Da li su apokaliptičke vizije istinite, to jest, da li su ih barem auktori smatrali istinitima, ili su umjetno sastavljene prema nekoj literarnoj vrsti? Drugim riječima, da li su pretstave smišljene ili im je namjera da prevare? Ili su čak vizije ludaka i ludovanje izvan sebe? »..... non in somnio, ut ita dicam, sed in vigilia, magno saepe studio et mentis conatu elaborata? Omne, ni fallor, dubium evanescit si rite libri auctorem distinguas ab illo cui liber tribuitur. Is quidem in extasim raptus fingitur, sed qui ejus narrat visiones sui compos est ad prolixas artificiosasque descriptiones, quae potius meditatione et discursu componi possunt quam oculis perspicui texendas.«⁹⁷

3. Nauk o apokrifima i njegov izvor.

Kako imade mnogo uzroka, koji su naveli Židove, da su došli do apokrifne literature u opće, tako je i nauka, koju podaju uzeta iz mnogih vrela. Kritičari analiziraju apokriffe i u sintetičkoj studiji iznose nauk, označuju mjesta, gdje je pojedini nastao kao i vrela, gdje se prvotno nalazio.⁹⁸

1. Prijestolje Božje i nebeski dvor u apokrifima je prikazan iz slabog i verbalnog tumačenja Iz. 6, 1—4; Ezek, 1, 10. Dan 7, 9 sl. i analogije prema dvorovima i prijestoljima istočnih knezova.

Pretstojanje svijur stvari u Božjoj spoznaji i odredbi u sv. Pismu, po istočnoj filozofiji i kozmologiji, po kojoj sve stvari na svijetu imaju svoje pratipove u nebu. Za Platona postoje sve ideje u gornjem svijetu ili Božjem razumu. Za Filona je u pameti (Verbum — λόγος) Božjoj idealni svijet.

2. Anđjeli i demoni prema mladjima su uzeti iz nauka Babilonaca i Perzijanaca. Ali ih već imamo u starijim knjigama sv. Pisma. Istina, ova je jednostavna biblijska nauka poslije babilonskog sužanjstva ukrašena u apokrifima mnogim dodacima i pričama, kadgod i vrlo nezgodnima.

7 arkandjela u apokrifima vele, da slijede 7 planeta ili 7 manjih bogova babilonskih, koji su na službu velikom Balu. Avesta Perzijska pozna 6 ili 7 glavnih anđela (ameša), koji su rađe poosobljeni atributi Božji, nego li anđeli. I broj 4 arkandjela odgovara 4 uglovima ili 4 stranama svijeta iz babilonske kozmologije. Ali apokrifi ovdje slijede i Ezek. 1, 5. Kerubini i Serafini su uzeti iz Izaije 6, 1, 2. 6. i Ezek. Premda se nalaze kod Babilonaca.

⁹⁷ Isto, str. 466.

⁹⁸ Prema Székely-ju, str. 90—106.

Andjeli čuvari možda odgovaraju babilonskim genijima, bogovima nižeg reda. Jednako i demoni iz sv. Pisma: Gen. 3; Lev. 16, 10; Deut. 32, 17; Job. 1, 2 i sl., Zah. 3, 1, 2 sl. . . i iz priča i fantazije. Bousset misli, da je Belial bio najprije bog pakla, zatim djavao i napokon smatran antikristom. Demoni, (satan, אשֶׁרֶדֶן šedin, lilin) su babilonskog izvora, samo je prema biblijskim ta razlika, da kod onih i kod Perzijanaca nijesu to pali anđeli, nego već po svojoj naravi zli.

3. Da je rajski vrt bio nasaden prije drugih dijelova zemlje plod je krivog tumačenja Gen. 2, מִקְדָּם, što prevode sa »od početka — a principio«, a znači »s istoka — ab, in oriente«. Međutim raj u apokrifima je opisan prema onom kod Parzijanaca.

Abraham oslobođen iz Urkaldejskoga tumače, da je zapaliv idole izbjegao onom uništavajućem ognju (Ur.). Antropologija i etika apokrifa bitno se ne razlikuje od prikaza sv. Pisma izim što je razvijena spekulacija.

4. Kozmologija je većim dijelom plod pučke mašte, astronomije i geografije toga doba, osobito gajena kod Babilonaca i Grka. Veći se broj nebesa nalazi kod istočnih naroda. Perzijanci su imali 7 nebesa; možda po toku 7 planeta. Grčki su filozofi i astronomi ovo naučavanje sistematizirali i popularizirali i po njima su ga primili Židovi, neki stariji Oci i kasnije muhamedanci.

Stari su Babilonci dijelili polovicu neba ili ekliptiku na 12 stacija (ingressus, mansiones, מְלוּחֹת, throni); u pojedinoj boravi sunce kroz jedan mjesec. Otuda 12 zodijskih znakova. Svaka stacija ima 28 drugih stacija mjesečevih.

5. Historijske sheme i doba označuju apokrifi prema brojenju kulturnih naroda na istoku, biblijskoj hronologiji i svetim brojevima. Epohe naroda: Egipćana, Asiraca, Babilonaca i dr. su ili astronomija prilagođena historiji ili dani i godine Božje ili umjetno uređena i određena historija svetim i oblim brojevima, što apokrifi u svemu slijede. Vjerujući u Božju Providnost naučavaju harmoniju čitave povijesti, prema kojoj bi budućnost imala biti kakva je bila i prošlost i da će se historijski sveti brojevi opetovati u historiji naroda. Otud pokušaji, da odrede budućnost.

Najčešći brojevi doba jesu 7, 10, 12 kod Babilonaca (koji su im dali astronomsko značenje) i drugih istočnih naroda. Pesci apokrifa su ih više promatrali s historijskog nego s astronomskog značenja. Svijet ima trajati 7.000 godina prema 7 dana stvaranja, 1000 god. vrijedi za jedan dan, kako to veli i Ps. 89, 4 (Hebr. 90, 4): 12 epoha prema 12 mjeseci godine ili 12 plemena naroda izraelskog. Tjedni i jubileji godina prema Mojsijevu zakonu (4 Ezdra 12, 11 sl.).

6. Dva svijeta i obnova ovog temelje se na židovskoj teologiji o kraljevstvu Mesijinom i budućem životu, koji je ovom zemaljskom oprečan; zatim na nadi u uskrsnuće i na krivom tumačenju nekih mjesta iz proroka. Možda je na ovaj nauk uplivalo

vjerovanje istočnih naroda u neko »zlatno doba — aetas aurea«. Skori svršetak, koji navještaju apokaliptičari; možda ima svoj povod u bijednom stanju i kušnjama, koje pohađaju izabrani narod. Kod kršćanskih apokalipsa (razumljivo: apokrifnih) i riječi Isusove, da bdiju (Mat. 24, 42 sl.), nesigurnost dolaska Gospodnjega (Mat. 24, 34 sl.), »non praeteribit generatio haec«, Danijelov zadnji tjeđan, poslanice Solunjanima.

Preteče i znakovi svršetka svijeta u apokrifima polaze iz krive egzegeze u bibliji i iz imaginacije. Tadanju fizičku (općenitu i historijsku) bijedu smatraju početkom tih zala: to doba je poprimalo novo obilježje. Rimsko carstvo, koje se smatralo vječnim, zapreka je, da dode antikrist, ali će biti razrušeno i doći će konac (Dan. 7, 7 sl. 23 sl.; 2 Sol. 2, 6 sl; Otkr. 13; 17).

7. Antikrist nije u apokriife ušao po kršćanskoj objavi; već je prije postojao pod imenom Belial; u Novom Zavjetu je nauk jasan i savršen. Ne dolazi kao novost, nego kao stvar otprije i od drugud poznata. Kršćani su ideju uzeli od Židova, a ovi možda krivo tumačeći Iz. 14, 9—19; Dan. 7, 8, 21, 24 sl; 11, 36 sl. i dr., apokaliptične tradicije i spekulacije umnožene stranim tropima.

Gunkel tvrdi, da antikrist nije ništa drugo, nego mit o babilonskom zmaju.⁹⁹ Bousset slično, samo ideju razvija: babilonski mit o zmaju, koji su Židovi transformirali i prikazuju ga u čovječjoj formi (Tiamat proti Marduka)¹⁰⁰ Kršćanski apokriifi govore o antikristu ovisno o Otkrivenju sv. Ivana i drugim kanonskim knjigama, dok je za Židove mit o zmaju samo trop i slika davla, a babilonski se mit o zmaju u to doba još ne poznaje. Medutim je ova protivnost prema Bogu zajednička u vjerovanju svih naroda. Sve religije je označuju sa Bogu protivnom vlašću. Ništa čudno, što se opisuje sa sličnim ili jednakim simbolima, koji su posuđivani od jednog naroda drugomu. Zašto bi ovdje Židovima, kojima se priznavaju druge sposobnosti zanijekali originalnost ili u najmanju ruku obradbu? U parsizmu ne nalazimo o Antikristu gotovo ništa.

Starija forma antikrista nikla je kod Židova u doba progonestva Antiohova, kad su ovoga zamišljali inkarnacijom samoga davla, protivnikom Boga i Mesije. Novija je forma rimski imperij. Danijelovu 4. životinju (7, 7) su smatrali Rimom radi ugnjetavanja i razorenja Jerusalema i hrama. Vladanje Antikristovo su opisivali s Dan. 7, 8, 11. 21. 25; 11, 36. 37 (hebrejski: revera — non venerabitur deam de castitate ועל - חמדת נשים ועל - פל - אלה לא יבין 38—45; Otkr. Otkr. 13, 1. 5. Povesti će od Eufrata 4 naroda Otkr. 9, 14 sl; 16, 12. Obnovit će rimsko carstvo Otkr. 13, 3. 12; 17, 13. 17. Sjedit će u hramu kao bog Dan. 9. 27; 2 Sol. 2, 4; Otkr. 13, 4. 8. 12. 15. Proganjat će svete i činit čudesa Dan. 7, 2L.

⁹⁹ Schöpfung und Chaos, str. 360 sl.

¹⁰⁰ Antechrist str. 8. 93. 122.

25; 2 Sol. 2, 9; Otkr. 13, 7. 13. 15 sl. (Ezek. 9, 4; Otkr. 7, 3). Njegovi ratovi Mt. 24; Mk. 13; Lk. 21; Otkr. 6, 8, 9, 16 [dr. Vrijeme Antikristova kraljevstva je polovica tjedna 3 i ½ dana Dan. 7, 25; 9, 27; 12, 7. 11 sl., Otkr. 11, 2 sl., 12, 6, 14; 13, 5 (Mt. 24, 22). Ubijen će biti od Krista »spiritu oris ejus« שבט פי וכוה שפתו ימית רשה Iz. 11, 4; 2 Sol. 2, 8; Otkr. 19, 20.

8. Ilija ima doći Malah. 4, 5 sl., Eccli 48, 10; Otkr. 11. Bit će ubijen od antikrista — malog roga Dan. 7, 21. 25 — Otkr. 11.

9. Očekivanje Mesije u apokrifima je prema Gressmann-u uzeto iz proroka, a božanski naslovi su mu dani prema naslovima istočnih vladara, kojima su se iskazivale božanske časti i poviše prema brojnim mitima. A. Schürer tvrdi, da kod proroka nije karakterizovan Mesija, kako to navode apokaliptičari, kao posebni i nadnaravni čovjek, nego jedino kao teokratski kralj i potomak kuće Davidove.¹⁰¹

»Filius hominis« — čovjek, homo per excellentiam פבר אנה je kod Danijela 7, 13 sl. kao simbol i apokrifii su uzeli odovud. Gunkel, Bousset, Volz, Gressmann i drugi, da je to po protanthropu Babilonaca, Perzijanaca i drugih. Sličnih ideja imade međutim kod drugih naroda, ali Židovi nijesu trebali k ovima sizati, kad ih imaju u Starom Zavjetu.

Glavni argumenat apokaliptike je kraljevstvo Mesijino. Prvo vrelo zato su svakako spisi proroka, koji su pjesnički, uzvišenim stilom opisivali kako osobu Mesije, tako i njegovo kraljevstvo. Židovi su ove spise i slike tumačili literarnom servilnošću. U nadi prevareni za tiranskog Antiohova režima, sablazan je za njih bilo ćudorede Grka, zamrzili su gentiles — goim — i očekivali svoj spas dolaskom Mesije; šta više nadali su se, da će on zavladata i nad drugim narodima. Te je želje još povećalo ropstvo pod Rimljanima. Da si pretstave što zornije i ljepše sliku Mesijanskog kraljevstva, sabrali su ponajljepše tekstove iz sv. Pisma i nategnuli ih umjetno prema svojim osjećajima i željama. Oni Židovi, koji su živjeli u diaspori među poganima, shvaćali su Mesijino kraljevstvo duhovnim i internacionalnim, ne političkim i omeđenim uskim nacionalnim granicama. Tu je ujedno i početak boja između partikularizma i univerzalizma, duhovnog i političko-materijalnog shvaćanja Mesije, Njegova kraljevstva, čitavog Starog Zavjeta, kojemu je obećani Mesija središtem.

4. Razna mišljenja o apokrifima.

Studij je apokrifa zadnjih decenija postao modom. Dakako ne toliko kod katolika, koliko kod protestanata, a osobito racijonalista, koji se ne zadovoljavaju niti zaustavljaju samo na tom polju sa svojim rezultatima, nego ih unose na biblijsko polje, i nastoje oboriti nadnaravnost objave. Zauzimlju često najoprečnije

¹⁰¹ Geschichte des jüdischen Volkes, II, 528 sl.

stanovište glede njihovih nauka kao i pojedinosti osobito obzirom na Mesijanizam i eshatologiju. Jedni dokazuju, da se u apokrifnim apokalipsama naučava univerzalnost eshatoloških ideja, drugi amo nacionalno-židovsko mišljenje. Mesijansko je kraljevstvo jednima duhovno, kao i oslobođenje po Njemu; drugima vremensko, svjetovno i političko. Ne bi se na šire trebalo baviti problemom apokrifa uopće i apokrifnih apokalipsa, kad ne bi nacionalisti iz toga nastojali izbiti kapital protiv kršćanskoga kanona sv. knjiga. Oni tvrde, da je kršćanstvo nastalo iz ovih knjiga n a r a v n o m e v o l u c i j i m bez posebnog Božjeg utjecaja.

Jer je nemoguće obuhvatiti sav nauk apokrifa, ograničit ćemo se na dvije ideje, koje prevladavaju u njima, naime na ideje Mesijamjanizma i eshatologije. Pod tim vidikom ujedno promatra apokrifne većina savremenih auktora. U ovom ćemo poglavlju iznijeti analističkim redom u kratko, bez svoga tumačenja, što misle pojedini »stručnjaci apokrifne literature« o apokrifima.

a) Nekatolici.

Alfr. Edersheim,¹⁰² anglikan, obraćenik sa židovstva, muž jakog duha, iznosi što misle o apokrifima Židovi i protestanti. U tri točke predaje sintezu apokalipsa i ističe tri momenta: 1) P o v j e s n i, težnja k židovstvu protiv helenizma i onih ideja, koje se nalaze u deuterokanonskoj literaturi. 2) B o g o s l o v s k i, Židovi očekuju Spasitelja-Pomazanika Božjeg. 3) E g z e g e t s k i, jer se u apokalipsama nalaze razne slike, koje služe u tumačenju Novog Zavjeta. Njegov je konačni zaključak: a) očekivanje Mesije sve više raste iza zaključka kanona Starog Zavjeta, u Palestini i u diaspori. Raste na temelju Starog Zavjeta, prema kojem se apokaliptika odnosi kao dijete i nasljednik. To se očekivanje pokazuje različitim s razloga, što proroci rišu Mesiju drugačijim slikama, koje nijesu svi apokaliptičari jednako razumljeli. b) Nestaje stare univerzalnosti, koju pronose osobito deuterokanonske knjige, a po kojoj su svi ljudi djeca Božja. Na mjesto toga ulazi uski židovski nacionalizam. c) Sve se više zapaža u apokaliptici manjak čudorednog poretka gledom na grijeh, krepost, plaću i kaznu. — Farizeji su bili vođići do Krista i mnogi su postali Njegovim sljedbenicima. Razlikuju se od Saduceja, koji su kao slobodoumnici nijekali ponajveće dogme. Od stranke dobrih farizeja, koji su očekivali spas Izraelu, odijelile su se druge s isključivo nacionalnim težnjama, koje su urodile apokalipsama. Jedne na stanovištu Starog Zavjeta, druge u duhu sv. Ivan Krstitelja.

Volz.¹⁰³ dopušta neku nadnaravnost apokalipsa, ali tvrdi, da je većina njih uskog nacionalnog karaktera; što više sve apokalipse, svih mogućih naroda, tjeraju nacionalnu politiku.

Iste godine, kada i Volz piše i Baldensperger.¹⁰⁴ Apokalipse

¹⁰² Prophecy and history, London 1886, str. 316—352.

¹⁰³ Die Jüdische Eschatologie, Leipzig 1903.

¹⁰⁴ Die Messianische Apokalyptischen Hoffnungen des Judentums, Strassburg 1903.

naziva mostom između Starog i Novog Zavjeta. Čitanjem apokalipsa približavamo se kršćanstvu. U ovoj književnosti imade mnogo tragova »verbalnog legalizma«, vidi se napredak ideja, ali taj je samo »periferički«. Apokalipse žele spas svijetu, ali su ipak nacionalne, jer kad goim pristupe židovstvu, moraju ostati podređenima. Transcendentnima su u koliko izražavaju težnju za nadnaravnim, boljim svijetom.¹⁰⁵

Friedlander¹⁰⁶ veli za knjigu Henoha, da je pisana od puka, jer ništa ne govori o tadanjim školama i njihovim smjerovima. Od velike je važnosti, jer pruža ideje jednostavnim načinom.

U drugom svom djelu¹⁰⁷ dokazuje, da apokalipse nijesu djela farizeja, koji su samo karnalni nasljednici predmakabejskog doba; apokalipse daju nešto više duhovnoga, nego li su oni mogli dati. Nije istina, kako se to općenito drži, da osim farizejske i njoj protivne saducejske struje nije bilo i drugih tendencija. Narod je u većini bio natružen helenizmom,¹⁰⁸ i apokalipse manifestiraju jasno taj duh i upliv.

Messel¹⁰⁹ veli, da sve apokalipse imaju biti isključivo narodne, o narodu raspravljati i za narod stajati. Izbaciti valja iz njih svaki trag klerikalizma, koji govori o duši, grijehu, otpušenju itd. Samo se imaju baviti dobrima naroda kao i dobrom i zlom budućega života. Eshatologija mu je skup svega, a zapravo jednog istinskog konca nema; jer poslije jednog eshaton dolazi drugi, a narod živi dalje i zato ima biti glavnim i konačnim objektom.

Jackson¹¹⁰ veli, da apokalipse pretstavljaju pravo židovstvo i hoće da budu filozofijom povjesti, kad ispituju uzroke pojedinih događaja.¹¹¹ O postanku profetizma veli, da su se stariji Židovi brinuli samo, da se opslužuje zakon i uz to nastojali, da im ne propadne historija. U vrijeme pak opadanja vjerske svijesti i propusta u opsluživanju zakona, židovski

¹⁰⁵ Baldensperger jedini naglasuje nadnaravnost apokrifnih apokalipsa. Ni njemu nijesu one od tolike važnosti kao kanonsko sv. Pismo; ne veli, kakva nadnaravnost pripada potonjemu.

¹⁰⁶ Die religiöse Bewegungen innerhalb des Judentums in Zeitalter Jesu, Berlin 1905, str. 22—77.

¹⁰⁷ Synagoge und Kirche in ihrer Anfängen, Berlin 1908, str. 6.

¹⁰⁸ Činjenice međutim govore protivno. Bojevi braće Makabejaca vođeni su »za čistoću vjere Otaca« protiv umošćenja vjerskog liberalizma u židovsku religiju sa strane helenista. Otpor Židova protiv Heroda Velikog i uništenje zlatnog orla na ulazu u hram, bio je zato, jer se time vrijeđalo intimno religiozno čuvstvo vjernog, neheleniziranog naroda. Opće je bilo osuđivanje velikog heleniste Heroda Agripe i dr.

¹⁰⁹ Die Einheitlichkeit der Jüdischen Eschatologie, 1915.

¹¹⁰ The beginnings of Christianity, I, London 1920, str. 126—136, gdje posebno raspravlja u podnaslovu: Temelj židovsko-pogansko-kršćanski o apokaliptici.

¹¹¹ U povjesnoj filozofiji se inače postupa; najprije se dokaže činjenica ili skup istih, a poslije dokaza ispituje se uzrok.

su, a i kršćanski pisci uzeli 24—27. poglavlja Izaije,¹¹² zadnja poglavlja Ezekijela, nešto iz Zaharije i drugih pisaca i uveli razne fantastične priče, koje su se kasnije pod uplivom babilonsko-perzijske literature razvile u apokalipse. Kao što je proučavanje Thore pomiješano s dnevnim mišljenjem i životom porodilo Mišnu, tako su iz ideja proročkih pomiješanih s etničko poganskim elementom nastale apokalipse. Mišna se bavila zakonom Mojsijevim, naglasivala opsluživanje, koje jedino donosi spas; apokalipse su se bavile »povješću budućnosti«, postavljajući si pitanje, kako će svršiti zlo. Za rješenje se utječu prorocima i astronomskom računanju. Svi- jet se mora razvijati i svršiti, kako je i počeo. Nema osobne slobode, sve je određeno po astronomskim zakonima.

Causse¹¹³ traži razvoj mesijanskih ideja vodilica u samom kršćanstvu: Evandeljima, Poslanicama sv. Pavla i drugim knjigama Novog Zavjeta. U drugom svom djelu govori isključivo o siromasima, za koje se u glavnom brine sv. Pismo. Psaltir je knjiga siromaha. I mesijanizam je prodro osobito u duše siromaha. Analizira psihološku važnost vjere u Mesiju. Šimun i Ana, prisutni kod prikazanja Isusa u hramu, bili su siromasi i u njima je vjera u Mesiju postigla svoj višak. Apokalipse su sa svojim siromasima veza Starog i Novog Zavjeta, u kojem se opet »siromasima propovijeda Evandjelje«. U trećem svom djelu naglasuje, da se na temelju ovih apokalipsa razvila transcendentálna eshatologija i pojmovi univerzalizma i humaniteta, koji uopće nijesu postojali kod nijednog naroda, pa niti kod kanonične židovske literature.

Charles¹¹⁴ zaključuje, da su apokrifne apokalipse upivale na razvoj ideja prije početka Novog Zavjeta, svakako iza kako je zaključen kanon Starog Zavjeta. Novi je Zavjet uzео način mišljenja, sav mentalitet iz apokalipsa i njihove ideje aplicirao na Krista »čovjeka«, koji je sišao s neba. Pavao je isto tako shvaćao Krista i pripisao mu sve, što se lijepoga nalazilo u apokalipsama.

Burkitt¹¹⁵ se bavi problemom, u koji okvir u židovskoj povjesti da se postave apokalipse. Gradivo im je u glavnim potezima iz sadržaja dviju knjiga Makabejskih. U to doba dolaze farizeji, premda se izričito ne spominju, Zeloti nastupaju zajedno sa Hazmonejcima, koji se održaše do

¹¹² Delitzsh je prvi počeo govoriti o Deutero-izaiji. La grange Apocalypse d'Isaie u Revue Biblique 1894, str. 200—231. piše protiv profesora u Bazelu Dra. Duhm-a, koji u svojoj knjizi: Das Buch Isaia... tvrdi, da je Izaiju sastavljalo 12—15 auktora.

¹¹³ L'evolution de l'esperance messianique, Paris 1908. Les pauvres d'Israel sa podnaslovom: Prophetes, Psalmistes, Messianistes, Strassburg 1922., str. 137—172. Israel et la Vision de l'humanite, Strassburg 1924., str. 117—127.

¹¹⁴ Religion development betuen the Old and the New Testament, London 1924., str. 68—96.

¹¹⁵ Judaisme and the beginning of Christianity, London 1924. U posebnom poglavlju pod naslovom: The Apocalypse their plaes in jewish history str. 49—89 raspravlja o ovom pitanju.

Pompeja, (g. 64. pr. K.). Od toga doba, pa do razorenja Jeruzalema pod Hadrijanom (god. 117.) i ustanka Barchobe (god. 120. poslije Krista), vode se krvavi bojevi za narodno oslobođenje. I u ovo doba, t. j. od 140. godine pr. K. do 120. god. poslije Krista postavlja Burkitt s drugim piscima apokalipse. One su veli imale vrlo velik upliv na prve kršćane. Štogaod je u njima bilo lijepa, dobra, uzvišena nad dnevnim i običnim stvarima, to su kršćani uzeli i pripisali Kristu. Prvog kršćanstva ne možemo upoznati, barem ne dobro, ako se prije nijesmo upoznali s apokalipsama. Temelji evanđelja je strah, žudnja i očekivanje, što sve imade svoje vrelo u apokalipsama. Ove su trajni spomenik borbe između židovstva i helenizma, vjere »objavljene« i kulture, koju je donasao helenizam sa svojim poganstvom i umskim i moralnim razvratnostima kao posljedicom. Židovi su se borili protiv udobnosti života, koju im je obilno nudio helenizam. S njim nastupaju zajedno: filozofija u zamjenu vjere, demokracija u građanskom redu. Ovakvoj se prosvjeti nije protivila samo Palestina radi teokratske uredbe, nego su se u tom protivili i Alexandru Velikom Babilonci, Perzijanci, Egipćani i drugi narodi. Sudbina je istočnih naroda bila usko povezana sa sudbinom njihovih bogova. I Židovi su mislili, da je i Jahve pobijeden, ako je pobijeden židovski narod. Tako su se Antiohu suprotstavili ne samo Židovi, nego i drugi narodi, ne hotjeći se klanjati grčkim bogovima.

Kao neki učinak pobuna sa strane Židova je apokalipsa Danijelova; on je jedini znao sve protumačiti, a Židovi su mislili, da je to dobio posebnom Božjom objavom. Dvije karakteristike Danijelove apokaliptike vidi Burkitt: riješenje zagonetke života i svrhu, u čemu stoji konačna filozofija povijesti, t. jest: budući se svijet u svom razvoju ravna po prošlosti. — Godine 165. prije Krista, iza pobjeda Makabejskih, bio je hram u Jeruzalemu ponovno posvećen; to je bio Židovima simbol ponovno stečene slobode. Helenizam je svladan; Simeon, veliki svećenik, mogao je obnoviti Salamunovo kraljevstvo i popraviti velike štete, koje je helenizam nanasao otačkoj vjeri. Kultura je helenista, filozofija i demokracija, bila svladana i Grci moraju priznati židovsku vlast.

Travers Hesford¹¹⁶ se ruga tezi Charls-ovoj, da je apokaliptika neke vrsti kći, nasljednica proroka. U rabinskoj književnosti ima vrlo malo tragova apokaliptike; prema tomu ona ne pretstavlja njihova mentaliteta, rabini nijesu ovu literaturu unosili u bibliju. Danijelova ma apokalipsa pravi poteškoće. Jer je iz predmakabejskog doba, stavili su ga farizeji među ketubim. Na opće pitanje, zašto su apokalipse anonimne, odgovara Travers: auktori nijesu bili proroci, niti su imali njihova auktoriteta, a htjeli su ispravljati zlo kod savremenika. Ivan Krstitelj premda nije bio prorok, ipak je otvoreno nastupao protiv zla. Farizeji također nijesu apokaliptiku unesli u kanon, jer kod njih prevladava hagada;¹¹⁷ bili

¹¹⁶ The Pharisees, London 1924. str. 176—197.

¹¹⁷ Hagada — הגדה hiḡdā što znači pripovijedati, prema čemu hagada znači nauku, koja tumači historiju parafrastički i daje spekulativne norme glede vjere. U opreci je s Halaka = הלכה koja načuva praktične norme dnevnog života — više kazuistika.

su potpuno predani pobožnostima, politikom se nijesu bavili. Apokalipse su nacionalne, politiziraju, njihovi auktori vezuju Bogu ruke. Kad bi revnovali oko časti Božje i imali istinske pobožnosti, ne bi pisali apokalipse. Nijesu knjige Božje, nema im mjesta u kanonu. Premda je apokaliptika od velike važnosti, to je po njoj ipak nemoguće upoznati Židovstvo, koje sve nadmašuje; po kćeri se ne može pravo upoznati i rasuditi majka, ni profetizam po apokaliptici; lakše obratno. Profetizam je imao dvije kćeri, židovstvo i apokaliptiku, kao i patrijarha Jakov dva sina, Jakova i Ezava. Ali i ova dva brata su se odijelila: Jakov — Izrael — Židovstvo je ostalo vjerno i baštinilo proročanstva, Ezav-apokaliptika (misli na kršćanstvo; a posebno na Rim) je odbačena, koja ipak štošta dobro naučaje, jer je proročkog porijetla.

Lorenz Dürr pokazuje na Ezekijela kao začetnika apokaliptike, u čijim se proročanstvima nalaze mnogi već dobro razvijeni elementi. Pod dojmom skore propasti zove u pomoć Boga kao spasitelja, a simbolična vidjenja i razne sintetičke slike upotrebljava, da njima označi protivne sile; svakako je ovo novost obzirom na vremenom starije proroke. Dürr pita, a da se sam ne izjašnjuje, da li je ovo pod uplivom babilonske umjetnosti, kad Ezekijel govori o orlu, lavu, pardu, čovjeku i dr. ili time misli neovisno prikazati budućeg Mesiju, koji će doći kao čovjek, da pridigne i spasi narod. I Gen. 3, 15—17 radi simboličke svoje forme može se ubrojiti u apokaliptiku. Isti Dürr u drugom svojem djelu oštro napada Gressmanna, pa veli,¹¹⁸ da ni jedna književnost osim židovske nema pravog Mesije. Druge su literature samo pjesničke tvorevine, u kojima prevladava maštanje i apokaliptika je bez oslona.

Ed. König ispituje četiri apokrifa: knjige Jubileja, Sibila, Henoha i Psalme Salamunove,¹¹⁹ konstatira, da svaka od ovih knjiga ima svoje posebne ideje o jednoj te istoj stvari, pače i oprečne. Sv. Pismo naprotiv ima uvijek samo jednu misao vodilicu.

Knjiga Jubileja govori o premoći plemena Levijeva nad plemenom Judinim. Iz onog ima doći Mesija protiv općeg naučavanja proroka i Gen. 49, 7. kao i drugih jasnih mjesta za Judino pleme. Jednako govori za pleme Levi i Oporuka 12 Patrijarha po kojoj ima doći Mesija kao potomak obitelji Aaronove, a da o Aaronu ništa ne govori. U doba Makabejaca i Hazmoneja, kad je Jonata god. 153. pozdravljen kao knez i veliki svećenik, i narod židovski uživao neki mir, izveli su, da i Spasitelj mora doći iz plemena Levijeva, da oslobodi narod Izraelski kao što su to učinili i Hazmoneji; u sebi će združiti obadvije vlasti, svećeničku i kraljevsku. Po Mesiji će Židovi zavladati i nad drugim narodima, Sibilia-

¹¹⁸ Die Stellung des Propheten Ezeckiel in der Israelitisch-jüdische Apokalyphtik. (Alttestam. Abhandl. IX., 1, 1920. Ursprung und Ausbau der Israelitisch-jüdischen Heilandserwartung, Berlin 1925., osobito str. 46.

¹¹⁹ Die Messianische Weissagungen des Alten Testament, Stuttgart 1925. str. 334—343. Vidi članak u prvom svezku *Biblica* 1 (1921).

ska su proročanstva sabrana u pet knjiga. König ispituje samo treću židovsku, retke 97-828. O Mesiji u ovom dijelu nema ničega, štaviše stoji, da će Bog sâm bez posrednika spasiti svoj narod. Židovi se nazivaju »sinovima Božjima«. Knjiga Henohova obuhvaća slike i parable u poglavljima 72—105. Neprijatelji kraljevstva Božjeg su goim i potomci Izraela, koji ne žive po zakonu Božjem. U simbolima govori, da su građani Božjeg kraljevstva bijela janjeta, a Mesija ovan, veće janje. Vjericima će Bog dati mačeve, da se za Nj bore. Iza pobjede osudit će Mesija neprijatelje, nastat će novi Jeruzalem, gdje će se Židovi sastati i uživati. Ali Mesija, veli König, neće biti niži prvi između jednakih. Psalmi se Salamonovi odlikuju ljepotom grčkog jezika. Mesija je potomak Davidov i na njemu će se ispuniti sva proročanstva, koja je David primio.

Bousset—Gresmann¹²⁰ naglasuju, da je mesijanizam u apokrifima zadnji stupanj razvoja, koji vrši svoj veliki uticaj na evanđelja. Zatim nastavljaju o bolima *äðlvov* mesijanizma u apokrifima, dualizmu, borbi između sadanjega zla i budućeg dobra, antikrista, kao i o slici nadnaravnog Mesije, uskrsnuću mrtvih, posljedicama općeg suda za dobre i zle i o obnovi svijeta. Gressmann prisposoblja ovaj nauk znanstvenim načinom, ali se izrugava, pa veli, da u povjest ne smije ulaziti psihologija. Tim hoće dati način tumačenja Novoga Zavjeta. Čitajući apokriife, veli, moramo uvijek misliti, da je konac svijeta neminovan. Jednako obzirom na eshatološke govore Kristove u evanđeljima i neka mjesta u poslanicama. U drugom svom djelu utemeljuje Gresmann svoju tezu s tim, kad tvrdi, da je opadanje nadošlo iza kako je nestalo proroka u doba poslije sužanjsva. Ovdje mu služi Ps. 73, 9: *לֹא־רָאִינוּ אִי־עוֹד נְבִיא וְלֹא־אִתָּנוּ יוֹדֵעַ עַד־מָה אִתְּתָהּ*

I oduševljenje je propalo i mišljenje se promijenilo.

Wilbrog¹²¹ ističe zamašaj proučavanja apokaliptike, koja, po sebi vrlo revolucionarna, mnogo koristi, kad se sredi dovodi do prvotnog kršćanstva i tvori novu sliku života Isusova. Njegova se Mesijanska svijest najbolje pozna po apokrifima, koji su naviještali neposredni svršetak svijeta i dolazak Mesije. Isus je to znao i proglasio se Mesijom — Kristom.

Moore¹²² radi o dobi Tanaita, navodi Henoha i pita, da li je potrebno proučavati apokalipse kao vrela za tanaitsko židovstvo, pa odgovara negativno, jer one ne predstavljaju autentičnog židovstva. Apokalipse nijesu u to doba bile priznavane službenim knjigama s razloga, što se njihovi pisci nijesu odlikovali ni umom ni krepostima, zato su ih pravovjerni

¹²⁰ Die Religion des Judentums in spät-hellenistischem Zeitalter, Tübingen 1926. na str. 242—286: Die Apokalyptik; Der Ursprung der Israel-Jüdischen Eschatologie, Göttingen 1905. u zbirci Forsch. z. Relig. u. Liter. br. 7.

¹²¹ Journal of Theologie, 6 (1926) 266 sl.

¹²² Judaisme in the first century, 1. svez. Cambridge 1927, str. 127—130. Ovom knjigom odgovara Moore na navedeno djelo Jackson-Lake i zauzima sasvim oprečni stav.

prezirali; davati im uzvišenije značenje, značilo bi prezirati židovsku teologiju. Kršćani su očekivali paruziju, zato su i sicali za ovim apokrifima i stvorili vjeru pod njihovim uplivom. U ostalom, tko bi čitao apokalipse i vjerovao im, ne bi shvatio uzroka smrti Isusove.

b) Katolici.

Stanovišta katoličkih pisaca o apokaliptici također nijesu jedinstvena. Navest ću samo par poznatijih.

Lagrange¹²³ ispituje Mesijanizam kod Židova u vremenu od 150. god. pr. Kr. do 200. god. po Kristu. U prvom je djelu sve iscrpivo iznesao i završio naglašujući svoje mišljenje. U drugom napada krivo stanovište onih, koji naučaju, da bi se evanđelja morala formirati od stvari, koje protivnici iznose protiv Krista — »neko kršćanstvo na djelu«. Pod konac veli, da apokrifi ne bi bili, što zbilja jesu, nego bi to bile kršćanske knjige, kad bi naučavali da Mesija ima doći, da umre za spas ljudi, da ih oslobodi od grijeha.

Fillion¹²⁴ napada racionaliste obzirom na njihovo primjenjivanje apokaliptike na Krista. Puni predrasuda očekuju eshatološkog Krista, dok u isto doba niječu historijskog. Jednako ga tako očekuju i Židovi u apokalipsama.

Podechar¹²⁵ kritizira Causse-ovo djelo: *Les pauvres d'Israel*. Veli, da je zanimivo obzirom na razvojni prikaz riječi עני, עני, עני, siromaštvo, siromah. Niječe tezu, koju je Causse postavio, gdje govori o subjektu mesijanizma. »These du livre: La clientele des prophètes, des psalmistes et des messianistes s'est recrutée parmi les faibles, les opprimés, les pauvres; leur doctrine a été en réaction habituelle contre la civilisation étrangère cananéenne, phénicienne ou grécque; ils ont exalté tous à tous comme un idéal la vie patriarcal, le séjour au désert, la pauvreté elle même; enfin les derniers d'entre eux ont promis le royaume à venir aux pauvres, rejoignant ainsi la parole évangélique: Heureux les pauvres, car le royaume de cieux est à eux.«

¹²³ *Le Messianisme chez les Juifs*, Paris 1908; *Le sens de Christianisme*, Paris 1910. Lagrange spada među najplodnije bibličiste u najnovije doba. O njegovu katolicizmu ne sumnja nitko. Kad govori, da bi bili apokrifi kršćanske knjige, uzima riječ »kršćanski« sensu lato. Isključuje se govor o kanonskim knjigama. Ta stvar napokon i nije slobodna, kad već prije enciklike »Provid. Deus« vatikanski koncil jasno govori da za svete i kanonske knjige nije dovoljno, što su ih ljudi napisali i Crkva odobrila, niti što sadržavaju objavu bez pogreške, nego to, što imaju svojim auktorom Boga, koji ih je nadahnua i kao takve su predane Crkvi. D B 1787; E B 62. Zadnji i jedino sigurni motiv je odobrenje sv. Crkve.

¹²⁴ *Les étapes du rationalisme*, Paris 1911., str. 272 sl.

Na apokaliptički dio kao da se ne obazire, jer Causse na njega dolazi kao na zaključak iza gornje teze. Podechard odgovara na stanovište Causse-ovo na temelju utvrđenih činjenica u kanonskim knjigama. »Cependant à en juger d'après l'ensemble des textes bibliques, d'après nombres de prophéties messianiques et des paroles de psalmiste, la pauvreté en Israel était moiñ un idéal auquel on aspirait de sortir. Israel n'a guère en culte de la pauvreté pas plus que celui de la virginité. Mais il est vrai qu'un idéal de vie simple et modeste se retrouve dans la bible, dans les livres les plus anciens et les plus recents et que les sens de la chasteté conjugale est particulièrement développé dans Tobie, celui de la purité des moeurs dans le testament de Ruben, par exemple...«

Frey¹²⁶ je veliki protivnik apokalipsa. One su iskrivile Stari Zavjet, pobudile vjerske sumnje u obećanja Božja. Na mjesto duhovnosti i nadnaravnosti kod proroka one su pune zemaljske usko-grudnosti; svjetovne su i nacionalne. Mesija apokalipsa zbačen je sa povišenog mjesta, kako su ga navijestili Izaija, Miheja i drugi proroci. Apokalipsa ima samo proročko tijelo i odijelo, a bit, dušu svjetovnu. Racionaliste se između sebe ne slažu, je li ova literatura transcendentna ili ne.

Dennefeld¹²⁷ govori u posebnoj sekciji o nekanonskoj literaturi. O apokrifima daje brojnu literaturu. Sudi poput Lagrange-a i Frey-a.

Alfred Vitti¹²⁸ drži, da se mora obazirati na apokriffe, pogotovo apokalipse, u tumačenju Novog Zavjeta. One nam daju neki uvid »premda mutan« u mentalitet doba njihova postanka, premda je potrebno naglasiti, da su ovisne od proroka, osobito Danijela i drugih.

¹²⁵ Revue des sciences religieuses, 3 (1923), 381—385.

¹²⁶ Apocalyptique u Dictionnaire de la Bible. Supplement, Paris 1926., vol. I., col. 326—354.

¹²⁷ Le Messianisme kao članak u Dictionnaire de Théologie Catholique, Paris 1928, t. X. col. 1511—1526 a pretiskano s istim naslovom i nadodao predgovor u posebnoj knjizi, Paris 1929, str. 193—219.

¹²⁸ Vitti, profesor na papinskom biblijskom Institutu u Rimu napisao je o apokrifima brojne članke u *Biblica*, *Verbum Domini*, *Civiltà Cattolica* i *Scuola Cattolica*. Ne smije se nitko čuditi, što se malo katoličkih pisaca bavi s apokrifima. Obiter bave se svi bibličiste. Inače katolici su stalni i uvjereni, da posjeduju Božje knjige. Ne trebaju gubiti energije s fantaziranjem i ljudskim naklapanjem. Pojedinci već prema položaju bave se ovim negativnim radom i ujedno produbljuju svoja zapažanja u kulturnoj historiji 2 vijeka prije i 2 vijeka poslije Krista.

Ja osobno smatram studij apokaliptike korisnim i potrebnim. Ali da bude zbilja od koristi, potrebno je prethodno, da ima istraživač dobro fiksirane principe teologije, napose biblijske i kritičko rasuđivanje, bez predrasuda. Inače se može izvrnuti najvećoj pogibelji za samu vjeru.¹²⁹ Svijet je nekako sklon apokaliptičnim pitanjima, sad pod jednim, sad pod drugim vidikom. Moderna apokaliptika ne luči eshatologije od apokaliptike. Nema izgrađena sistema, nego je puna, svih mogućih problema: bijedno stanje, revolucija duhova, duhovna obnova, smrt, opstanak posmrtnog života, konačna plaća i kazna. Protivnici kršćanstva, apokaliptičari, ne priznaju, da su sve ove i njima slične ideje baštinjene po sv. Pismu i naučavanju sv. Crkve, nego to predaju pod imenom znanosti kao svoje iznašasće i kao neki historijsko-psihološki razvoj.

*

Sudovi sprijeda navedenih nekatol. auktora o apokrifima u opće kao i posebno o apokrifnim apokaliptikama su u tolikoj opreci, da je nemoguće stvoriti jedan jasni uvid i sud, ako čovjek sâm temeljito ne pregne u apokrifne. Ne sumnjam u osobna, subjektivna uvjerenja ovih auktora kao ni u njihovo mišljenje, da imaju jasnu sliku. Jedni vele, da su apokalipse plod proučavanja proroka jednako kao što je proučavanje Thore urodilo Mišnom. Drugi ničeju, da bi apokalipse uopće nosile na sebi kakav biljeg židovstva. Po jednama je unutarnja evolucija Starog Zavjeta i nacionalnog židovskog shvaćanja urodila kršćanstvom, koje ne bi bilo drugo nego samo neka veća apokaliptična manifestacija. Po drugima su apokalipse filozofski plod historije židovske, helenske, rimske i drugih naroda. Uvjeren sam sa mnogim katol. auktorima, da su apokalipse većinom židovska literarna djela. Grci o tim stvarima nijesu mogli pisati, a niti Rimljani, koji u svemu pokazuju, da ovise o Grcima. Temelji se apokalipsa nalaze kod proroka, koje su poznavali jedini Židovi; samo su obradili pitanja drugog i nižeg reda kao važnija i temeljna. Ne može se zaniijekati barem konfuzni nekakav i daljni upliv Zaratustre, Zandaveste i drugih istočnih religija, ali ove bi trebalo ispitati u pojedinom slučaju, koji se navodi.

Apokrifna apokaliptika je umjetno izgrađeni niz proročanstva, koja na temelju starih činjenica u prošlosti govore o budućnosti; na karnalnoj interpretaciji proročanstva grade svoje snove i apliciraju ih budućem Mesiji, koji će spasiti židovski narod ispod »goimskog« jarma.

¹²⁹ To dobro naglašuje Dr. Székely u svom djelu, u kojem je sakupio sve, što je našao. Malo ili gotovo ništa nije dao sa svoje strane. Htio je Székely dati početnicima priručnik, ali taj po mom mišljenju, ne odgovara. Bolji je Frey, navlastito Lagrange, radi izvrsne metode; uzima pojedini element, obrađuje ga i napokon aplicira Starom ili Novom Zavjetu.

Anonimnost je apokalipsa označio Charles potrebnom oznakom. Pače mnogi zahtijevaju i pseudonimnost. Calmes tvrdi za Danijela, da je nastao u 2. stoljeću prije Krista i ta apokalipsa da je podmetnuta proroku Danijelu na dvoru babilonsko-perzijanskih vladara iz 6. stoljeća pr. Krista. »Videnja Danijelova su istinski događaji prošlosti, a u knjizi im je dan apokaliptički oblik za budućnost«. Stalno je, da apokaliptički pisci nijesu bili nadahnuti; zato ispred svojih vizija ne postavljaju svoga imena nego ih pače podmeću drugim historijskim ličnostima, koje su poznavali samo Židovi. Ideja ima svakakovih, što je čitač mogao razabrati iz navoda citiranih pisaca. U koliko su dobre i zdrave, uzete su iz proroka. Pače imade u apokalipsama i mnogo interpolacija od samih kršćana ili onih, koji su poznavali kršćanske knjige. Interpolacije nije teško raspoznati na temelju općih principa tekstualne kritike. Vrijeme njihovog postanka teče od god. 150. pr. K. do 120. po K. jer se rabinska literatura i Talmudi iza toga razvijaju. I ova literatura cvate od zaključenog Talmuda palestinskog u 4. stoljeću i babilonskog u 5. stoljeću poslije Krista.

5. Otkrivenje sv. Ivana i apokrifi.

Vischer pretjeruje, kad govori o stalnoj sukladnosti Otkrivenja sv. Ivana i drugi apokrifnih apokalipsa onog doba, kad vidi u onom puku i jednostavnu obradbu židovskih djela. Premda se Otkrivenje sv. Ivana (historijski i eshatološki) odlikuje kao novost, nad sve židovske apokalipse uzvišena, ipak moramo priznati, da upotrebljava i mnoge misli (to se razumije apokaliptičke) i način izražanja kao one. Tim se elementima služi u obliku tropa i simbola, da izrazi kršćanske misli.¹³⁰ Tako je sv. Ivan uzeo mnoge apokaliptičke misli i načine izražavanja, kako je bilo uobičajeno kod apokaliptičara. Na pr.:

Zvijezde mjesto duhova Otkr. 9, 1. kao kod Hen. Etiopski 18, 21; Hen. Slov.; Ascens. Is.

Andjeli vjetrova i voda Otkr. 6, 8; 9, 11 kao Hen. Slav. i Otkr. Baruhn. Sotona kao zmaj na raznim mjestima našeg Otkrivenja, a i pod raznim imenima u apokrifima. U Otkr. grčkom Baruhovom je kao u mitu babilonskom kozmijska zvijer, koja obitava trećinu neba, jede meso zlih ljudi i pije morsku vodu, a trbuh joj je orcus. Sveci i andjeli prikazuju Bogu molitve ljudi Otkri. 5, 8; 8, 3 sl. (Tob. 12, 12) kao i u Otkr. grčk. Bar. Životinje s mnogo očiju i šest krila Otkr. 4, 5. uz prijestolje Božje (Seraphim) kao kod Hen. Sl.

Ali još više ideja, za koje kritičari vele, da su u kanonsko Otkrivenje uzete iz apokrifa, nalazimo još ranije u svetom Pismu, neke već u prvim knjigama, Tako:

¹³⁰ Székely, nav. dj. bilješka na str. 30.

Nebeski dvor Otkr. 4. i sl. prikazan kao divna palača i sjajna dvorana s ognjenim prijestoljem, svijetlom i okruženo bezbrojnim anđelima kao kod Hen. 14, 71, Hen. Sl., Otkr. Baruh., IV. Ezdra, Otkr. Abr. i dr; još prije 3 Kr. 22, 19; Iz 6, 1 sl.; Ezek. 1—10; Dan. 7 9 sl.

Nebeski hram Otkr. 8, 3—11, 19; 14, 15—15, 5, 8; 16, 1 sl. sa svojim bogatstvom i ljepotom nadvisuje Salamunov kao i Test. Lev., Parab. Henoh. 53, Ode Salam., Ascens. Moys. hebr. već davno prije Ex 25. 9, 40; 26, 30; Num. 8, 4; Iz. 6, 1 sl.; Ezek. 40 sl.; Ep. Hebr. 8. 5 sl.

Jeruzalem u nebu iz početka Otkr. 3, 12; 21, 2. 10. ali i Gaš. 4, 26, Hebr. 12, 22. i apokrifima Hen. 90, 38; Hen. Sl. 55; Otkr. Bar.; 4 Ezd. 4, 7.

Knjige nebeske, u kojima se opisuju tijek i tajne svijeta, odluke i sudovi Božji, sudbina i udes ljudi Otkr. 3, 5; 5, 1; 20, 15; 21, 27 sl. u apokrifima Hen. 81, Hen. Sl., Jubil., Test. Lev. Ascens. Iz i dr. kod Ps. 138, 16; Dan. 7, 10; Hebr. 12, 23.

Posebno knjiga života, dobrih i zlih, sveci i grijешnici Otkr. 3, 5; 13, 8; 20, 12, 15; 21, 27. kao u Hen. 47. i 81; Hen. Sl., Jubil., Otkr. Bruha, Test. Abr., ali i u Ex. 32, 32 sl., Ps. 68, 29; Dan. 7. 10 (?); 12, 1, Lk. 10, 20; Filip. 4, 3; Hebr. 12, 23.

Anđeli se nazivaju vojnicima, exercitus, militia, Otkr. 19, 14. kao Hen. Etiop. i Sl. Molitva Manas., ali i u 3 Kr. 22, 19; 2 dnevn. 18, 18; Iz. 24, 21; Lk. 2, 13.

Veliko mnoštvo anđela Otkr. 5, 11 i Hen. 40, 60, 71, Otkr. Bar. 21, 48 kao i Man. 7, 10; Mat. 26, 53.

Anđeli pred licem Božjim Otkr. 1, 4; 3, 1; 4, 5; 5, 6; 8, 2 (15, 1) i u Parab. Hen., Jubil., Test. Lev. i Jud. kao i kod Iz. 63, 9; Tob. 12, 15.

Mihovil vođa i doglavljenik Otkr. 12, 7. i u Hen. Etiop. i Sl. Otkr. Bar. grčk., Ascens. Iz. ali i Dan. 10, 13; 12, 1; Jud. 9. zaštitnik izraelskog naroda, prinosi molitve Bogu Otkr. 5, 8; 8, 3; Tob. 12, 12.

Anđeo smrti i ponora Otkr. 6, 8; 9, 11; kao Otkr. Bar. Ascens. Iz., Test. Abr. i dr. kao kod Job 28, 22 Abaddon i maveth, ponor i propast ili šeol i smrt.

Anđeli osvetnici Otkr. 7, 2 sl.; 9, 15; 12, 7 sl.; 14, 14 sl. 16; 20, 1 sl., ali već u Ex. 12, 29; 4 Kr. 19, 35. U apokrifima ovi na zemlji kažnjavaju ljude Božjim kaznama, bore se za Mesiju i mrcvare njegove neprijatelje.

Davoli se u apokrifima spominju kao pali anđeli; u Parab. Hen. kao u Otkr. 12, 8 sl. kao i kod Iz. 14, 12 sl.; 24, 21; Mat. 25, 41.

Sotona napasnik i tužitelj Otkr. 12, 10. kako kod Parab. Hen. 40, Jubil., Test. 12. patrijarka, Mučen. Izai. ali i Job. 1, 9; 2, 4 sl.; 10, 48; Zah. 3, 1.

Milenij Otkr. 20, 2 sl. i Hen. Sl., 4 Ezd 7, Ep. Barn. ali i Ps. 89, 4; 2 Ptr. 3. 8.¹³¹

¹³¹ Tekst. Abr. računa sa 7 doba svijeta. Apokrifima uzimaju ovih 7 epoha prema danima stvaranja svijeta, prema kojima bi svijet trajao 6 Božjih dana — 6 milenija, kojima se dodaje 7. kao dan Gospodnji —

Obnova svijeta, popravak ili uništenje, novo nebo i zemlja Otk. 20, 21. Većinom moralna obnova i u Bibliji Iz. 65, 17; 66, 22 i u apokrifima Hen. 91; Jub. 1. 4. 19; Parab. Hen. 45.; Sibil 4. i 7. i dr. — Mat. 19, 28; 2 Petr. 3, 13.

Kazne i muke na svijetu i ljudima Otkr. pogl. 6. 9. 16. kao kod Hen., Jub., Otkr. Bar. 4 Ezdra i dr., ali i kod Joela 2; Amos 4 i sl.; Mat. 24, 6 sl.; Mk. 13, 7 sl.; Lk. 21, 9 sl.; 1 Kor. 7, 26. Glad, ratovi, kuga, potresi na više mjesta u Otkr. 5 i dr. kao i u mnogim apokrifima i u Bibliji. Progonstva i bijeg u pustinju 1 Mak 2, 28 sl.; 2 Mak. 6, 11. Sunce, mjesec i zvijezde Otkr. 6, 12. 13. 14., Sibil. knj. 2. 3. 5. 8.; sv. Pismo: Iz. 13, 10; 34, 4; 50, 3; Ezek. 32, 7; Joel 2, 2 sl. 30; Amos 8, 9; Sof. 1, 15; Mat. 24, 29; Mk. 13, 24. 25; Luk. 21, 25 sl.; Dj. Ap. 2, 20.

Nebo će se sklopiti kao knjiga Otkr. 6, 14; Sibil. knj. 3. i 8. Otkr. Petr., ali i Iz. 34, 4.

Antikrist ili antimesija dobiva ovo ime prvi put u poslanicama sv. Ivana, kojim se označuje đavolski čovjek, utjelovljena zloba, Božji i Mesijin protivnik, koji će osnovati na koncu svijeta kraljevstvo protiv Crkve. Bit će pobijeden od Krista. Personifikacija bezbožne vladavine. Ideja probuđena kod Židova pojavljuje se u raznim formama kao i kod kršćana.¹³²

*

Sličnost nauka, barem na oko, u Otkrivenju i u apokrifima još ne dokazuje, da je onaj uzet iz ovih, pa da su i prije nastali. Apokaliptičari nijesu svoje nauke sami izmišljali, nego su ih našli i prefađivali prema bibliji, pučkoj priči, pjesmi, spekulaciji, imagi-

doba Mesijino »et regnabunt cum Christo mille annos« Otkr. 20,4. Zanimivo je, da već Talmud govori o 6000 godina za svijet, od kojih zadnje 2000 pripisuje u doba Mesije. I Židovi i kršćani su računali različito od postanka svijeta.

¹³² Ovim ne ulazim u posebnosti o antikristu kao o individuumu ili kolektivnom shvaćanju, različitim tipovima Mesijinih protivnika, političkih i religioznih. O svemu daje kratku sintezu, ali vrlo lijepo Lemmonyer O. P. u Dictionaire Apologetique, col. 146—150.

Charls, The Ascension of Isaie str. LI—LXXIII veli, da treba razlikovati obzirom na nauk o antikristu: I. tri odijeljena mita: a) Kneza svjetovnoga, Božjeg protivnika (draco, satan); b) Mit-Beliala, sotona ili zmaj babilonski, transformiran po Židovima; c) Mit Nerona, koji se ponovno javlja.

II. a) Konfuzija prvog mita s drugim, ali prije Nerona, kako u 2 Solunj. 2, 1—12. i Otkr. 11, 7.

b) Prvi sa trećim poslije Nerona, kako u Otkr. 13, 1 al. i 17, 8 sl.

III. Konfuzija svih triju mita.

Neki tumače Otkr. 13. kao i Dan. 7, 7. o četvrtoj životinji za Antikrista-Rim, mali rog, progonitelj svetih. Jednako rimsko carstvo i 13, 17. U posl. sv. Iv. razno.

naciji, pučkom vjerovanju i savremenoj povijesti, a možda po apokaliptičkoj tradiciji, za koju se najviše zauzimaju racionalisti. Bez sumnje su auktori davali obilje apokaliptičke materije iz savremenih događaja, čime se i opravdava njihova anonimnost kao i pseudonimi. Na apokaliptičku se tradiciju navezuje i tumači je i Dr. Szekely, kad se per analogiam pozivlje na 2 Sol. 2, 5. gdje se i sv. Pavao poziva na svoj nauk od prije, koji međutim nije upisan.¹³³

Način izražavanja, ako je i sličan, pače i jednak, u Otkrivenju i u apokrifima, zar ne možemo zaključiti, da su se istočni narodi u to doba tako općenito izražavali govoreći o nekim stvarima? I u današnjim su jezicima neke figure permanentne. Kod nekih stvari nose tragove najveće starine, da se po sebi izgovarane u dnevnom jeziku razumijevaju vrlo teško; znak davne tradicije, koju pisci upotrebljavaju u raznim značenjima.

Da je sv. Ivan i slijedio apokriffe, ništa ne smeta. On je u tom slučaju upotrebio simboličku formu apokaliptičke literature, koja je u ono doba bila najsavremenija. Sadržaj Otkrivenja nije plod fikcije, dugog maštanja i samovoljnog opisivanja. Sâm Bog je svome proroku postavio pred oči ova viđenja ili misli. Dodirne točke s prorocima, koje su poznate od prije ili već postale vulgarnima po eshatološkoj židovskoj tradiciji, ne protive se inspiraciji, jer Bog ulijeva nove species i na temelju prijašnje spoznaje. Duh je Božji tu, a forma je nebitna i ovisi o sekundarnom auktoru. Gen. 27, 22: קהל קול יעקב והידים ידי עשו¹³⁴

¹³³ Ipsi loci N. T. eschatologici (Matth. c. 24; Mc. c. 13; Lc. c. 21; 2 Thess. c. 2; Apoc. c. 11) sententias ac locutiones continere videntur amplioris doctrinae, quae traditionem completam ac cohaerentem, qua illustrentur supponunt, lectoribus aliunde notam. Ad doctrinam suam eschatologicam ore traditam expresse provocat S. Paulus (2 Thess. 2. 5). Str. 90.

¹³⁴ Slično govori i pok. već danas P. Semeria u Revue Biblique 1893. str. 296., kad naglasuje mogućnost lakog rješenja akatoličkog stanovišta gledom na literarnu imitaciju u inspiriranim knjigama, kad se radi o formi.